

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH
2018, tom 49, s. 75–92
<https://doi.org/10.7163/SOW.49.5>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptgeo.org.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

Wybrane aspekty teoretyczne identyfikacji i waloryzacji układów ruralistycznych w Polsce

Selected theoretical aspects of identification and valorization of rural forms in Poland

Tomasz FIGLUS

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź
tomasz.figlus@geo.uni.lodz.pl

Zarys treści: Artykuł prezentuje wybrane aspekty identyfikacji oraz waloryzacji układów ruralistycznych w Polsce. Zostały one ukazane jako element zasobów lokalnych i wyróżnik krajobrazu kulturowego służący planowaniu i realizacji programów odnowy wsi. W pracy przedstawiono spostrzeżenia i refleksje teoretyczne oraz problemy metodyczne odnoszące się do wskazanych etapów procedury badawczej, poprzedzającej działania o charakterze praktycznym. Wskazano przy tym na konieczność zastosowania interdyscyplinarnej perspektywy, uwzględniającej dorobek wielu dyscyplin naukowych. Autor zaprezentował problemy związane z diagnozą stopnia zachowania pierwotnych cech układu przestrzennego w kontekście historycznych i współczesnych przemian morfologicznych. W dalszej części ukazano zagadnienia waloryzacji układów przestrzennych wsi, biorąc pod uwagę kryteria dawności, jednorodności genetycznej, czytelności pierwotnego układu przestrzennego, unikalności cech rozplanowania, ale także kryterium ładu przestrzennego i funkcjonalnego oraz wartości estetycznych i emocjonalnych. Wskazano także postulaty w zakresie konieczności rozszerzenia rejestru zabytków o cenne pod względem kompozycyjnym wsie w Polsce oraz podjęcie względem nich kompleksowych działań ochrony konserwatorskiej.

Słowa kluczowe: układy ruralistyczne, identyfikacja, waloryzacja, Polska.

Układy ruralistyczne jako element zasobów lokalnych i wyróżnik krajobrazu

Celem artykułu jest wyjaśnienie roli układów ruralistycznych jako elementów składowych zasobów lokalnych oraz wyróżników wsi w Polsce. Realizacji tego celu posłuży analiza wybranych aspektów identyfikacji oraz waloryzacji zasobów tkwiących w sferze rozplanowania. W artykule ukazane zostaną w kontekście literatury przedmiotu postulaty i refleksje natury teoretyczno-metodycznej.

Na zasoby miejscowości składa się jej tkanka materialna i elementy kultury niematerialnej, które są nośnikiem walorów decydujących o atrakcyjności i potencjale rozwojowym (Bański 2006). Mogą być one wykorzystane obecnie lub w przyszłości w programowaniu i realizacji przedsięwzięć w zakresie odnowy wsi. Warunkiem koniecznym wykorzystania

zasobów jest dokonanie ich identyfikacji oraz waloryzacji, ukierunkowanej na dostrzeżenie wartości mogących znaleźć zastosowanie w rozwoju lokalnym (Murzyn-Kupisz 2012). Wykorzystanie zasobów może przebiegać na poziomie elementów powszechnych oraz unikatowych, które mogą być z kolei użyte w sposób standardowy lub nietypowy. Jednym z komponentów zasobów lokalnych jest ukształtowana historycznie tkanka materialna miejscowości, obejmująca sferę przyrodniczą, układ przestrzenny oraz obiekty i zespoły architektoniczne. Dwa ostatnie z wymienionych elementów tworzą dziedzictwo kulturowe w jego odślonie materialnej (Duriasz-Buřhak i in. 2011). Układ ruralistyczny jako niezwykle waŹny składnik dziedzictwa, a co za tym idzie zasobów lokalnych wsi, w rozumieniu prawnym stanowi „przestrzenne załoŹenie wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnořciowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg” (art. 3, pkt 12 ustawy o ochronie zabytkóv i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z póŹn. zmianami). W tym kontekřcie ruralistyka potraktowana została, zgodnie z ujęciami terminologicznymi obecnymi w literaturze przedmiotu, jako nauka o planowaniu przestrzennym wsi, ale także o historycznym powstawaniu i rozwoju wiejskich form osadniczych (Rzymowski i Chowaniec 1972; Czarnecki 2004).

Układ ruralistyczny ze względu na swe walory może być w wielu przypadkach postrzegany także w kategoriach wyróżnika krajobrazowego, a więc swoistego identyfikatora, słuŹącego odróŹnianiu wsi od siebie i ich wartořciowaniu w sferze oceny řadu przestrzennego. WyróŹniki mogą dotyczyć róŹnych sfer zagospodarowania zarówno przyrodniczej, jak i antropogenicznej (w tym materialnej i niematerialnej). Jednym z nich jest rozplanowanie wsi, które w zaleŹności od sytuacji może mieć charakter wyróżnika wiodącego, wspomagającego lub uzupełniającego z punktu widzenia waloryzacji przestrzeni i dalszego jej wykorzystania (zob. Niedźwiecka-Filipiak 2009).

Układ przestrzenny wsi konstituują obiekty materialne w przestrzeni geograficznej, w tym elementy punktowe, liniowe i powierzchniowe, które powiązane są ze sobą siecią zaleŹności przestrzenno-funkcjonalnych, zmiennych w czasie z uwagi na oddziaływanie zróżnicowanych procesóv przyrodniczych, politycznych i społeczno-gospodarczych. Układ ruralistyczny może być zatem rozpatrywany w ujęciu geograficzno-historycznym, przez pryzmat genezy, analizy elementóv składowych, struktury przestrzennej i procesóv transformacyjnych. Rozplanowanie wsi kryje w sobie także zbiór wartořci dostrzegany ze względu na cechy fizjonomiczne, takie jak atrakcyjność wizualna, malowniczość, harmonia, a zatem walory silnie zsubiektywizowane i w ograniczonym stopniu podatne na ocenę porównawczą, w tym ilořciową. Na gruncie geografii humanistycznej układ przestrzenny jako składowa krajobrazu kulturowego wsi może być również postrzegana w kategoriach tekstu, metafory, która wymaga odczytania i interpretacji (Schama 1995; Zachariasz 2011). Rozplanowanie danej wsi jest swego rodzaju produktem kultury, nořnikiem idei planistycznej, przestrzennym zapisem przeszłořci oraz formą przechowywania tzw. pamięci miejsca (Tuan 1987; Rembowska 2002). U. Myga-Piętek (2015) wyróŹniła kilka kategorii pamięci rejestrowanej w krajobrazie kulturowym. Niezwykle istotna w tym kontekřcie wydaje się pamięć materialna. Obejmuje ona zapisane i utrwalone w krajobrazie obiekty, które jako elementy dawnej organizacji przestrzennej stanowią spetryfikowane relikty układu zabudowy, przebiegu granic podziałóv własnořciowych czy układu komunikacyjnego. Ich analiza wymaga zastosowania metody genetycznej, polegającej na retrogresywnym odtworzeniu pochodzenia i pierwotnej struktury. PóŹ-

niejsze zmiany morfologiczne w kontekście oceny stanu zachowania inicjalnych form rozplanowania podlegają badaniu dzięki wykorzystaniu metody ewolucyjnej, polegającej na chronologicznej analizie procesu zmienności krajobrazu kulturowego (Dobrowolska 1948). Układ przestrzenny zawiera jednak również elementy pamięci aksjologicznej, pojmowanej przez pryzmat przechowywanych wartości, takich jak swojskość, piękno, malowniczość i tożsamość, które mogły na różnych etapach rozwoju wsi odzwierciedlać się w jej układzie przestrzennym (Wilczyński 2002). Warto podkreślić także znaczenie wartości fenomenologicznej. Rozplanowanie wsi zawiera bowiem rejestr reperkusji przestrzennych wydarzeń przyrodniczych (w tym klęsk elementarnych), zdarzeń historycznych i kulturowych, których efekty wizualne można obserwować i wartościować poprzez identyfikację form harmonijnych, korespondujących z lokalną tradycją. Cenne wydaje się ponadto wykazanie roli tzw. pamięci ontologicznej i semantycznej (Myga-Piątek 2015). Układ ruralistyczny stanowi bowiem zapis informacji o zjawiskach dynamicznych, związkach przyczynowo-skutkowych, które tworzą treść krajobrazu jako efekt długotrwałych przemian, podlegających waloryzacji przez pryzmat różnorodności. Wieś i jej organizacja przestrzenna kryje w sobie także zbiór znaczeń jawnych i ukrytych o dawnych i współczesnych funkcjach krajobrazu. Znaczenia te wykazują niekiedy sens symboliczny, podkreślający wyjątkowość miejsca, jego niezwykłość, uświęcenie i w ten sposób kreują swoisty *genius loci*.

Wybrane zagadnienia identyfikacji układów ruralistycznych

Identyfikacja układów ruralistycznych stanowi procedurę badawczą, obejmującą kilka etapów postępowania. Pierwszy opiera się analizie dostępnych materiałów źródłowych w postaci współczesnych planów i map topograficznych oraz zdjęć lotniczych, a także na kwerendzie źródeł historycznych, które wymagają selekcji i krytycznej analizy. W kolejnej fazie następuje proces analityczny polegający na określeniu pochodzenia form osadniczych, ich metryki historycznej i pierwotnej struktury przestrzennej. Jest to wstępna faza retrospektywna badań inwentaryzacyjnych i polega na wskazaniu genezy i sekwencyjnej analizie zachodzących zmian. Dopiero wówczas można przystąpić do właściwej fazy inwentaryzacyjnej, która ma na celu opis współczesnego układu przestrzennego z uwzględnieniem zachowanych w krajobrazie kulturowym elementów dawnego rozplanowania. Charakterystyka poszczególnych komponentów organizacji przestrzennej i ich wzajemnych relacji polega na odpowiednim sklasyfikowaniu układu ruralistycznego. Etap interpretacji zmian rozplanowania oraz stanu zachowania dawnego układu zakłada odniesienie do posiadanej wiedzy i doświadczenia badacza, od których wymaga się wieloaspektowych, specjalistycznych badań interdyscyplinarnych w zakresie umiejętności analizy historycznych i współczesnych zjawisk przyrodniczych oraz zdarzeń politycznych, procesów społeczno-kulturowych i gospodarczych (por. Raszeja 2007). Karta inwentaryzacyjna, będąca pokłosiem tychże badań, winna uwzględniać dane ogólnohistoryczne, czas i okoliczności powstania oraz charakterystykę układu ruralistycznego, w tym ustalenie typu morfologicznego siedliska w aspekcie formy dominującej oraz identyfikację form uzupełniających, które pojawiły się w ramach rozwoju przestrzennego wsi. Uwzględnić należy także typ rozplanowania zagród, określić historyczne i współczesne formy rozłogów oraz układu komunikacyjnego (w tym dróg polnych). W dalszej części wywodu zaprezentowa-

wane zostaną wybrane aspekty zasygnalizowanych badań identyfikacyjnych oraz związane z nimi problemy teoretyczno-metodyczne.

Współczesny obraz morfogenetyczny osadnictwa wiejskiego w Polsce stanowi efekt długotrwałych przemian układów ruralistycznych pod wpływem czynników przyrodniczych oraz złożonych procesów prawno-ustrojowych i społeczno-gospodarczych. Układ przestrzenny wsi może być postrzegany jako efekt nawarstwień kulturowych, współwystępujących ze sobą, wykształconych w wyniku wieloetapowych zdarzeń zachodzących w przestrzeni geograficznej, a odzwierciedlających się w sferze rozplanowania wsi (por. Koter 1994)

Z punktu widzenia oceny walorów kompozycyjnych wsi niezwykle istotne wydaje się dokonanie próby rekonstrukcji układu siedlisk i rozłogów wiejskich w inicjalnej fazie rozwoju i jej konfrontacji z dzisiejszym stanem rozplanowania na drodze analizy materiałów źródłowych oraz lustracji terenowej. Analiza porównawcza daje asumpt do określenia morfogenezy oraz zakresu zmian w zakresie organizacji przestrzennej wsi. Istnieje w tym kontekście możliwość wskazania jednostek osadniczych o zróżnicowanym stopniu petryfikacji pierwotnych struktur przestrzennych, a co za tym idzie identyfikacji wielu reliktywów dawnego osadnictwa. Jako cenne komponenty zasobów lokalnych mogą one stanowić wyróżniki wsi i być jedną ze składowych potencjalnych kierunków rozwoju.

W pierwszej kolejności warto bliżej przyjrzeć się problemowi identyfikacji cech morfologicznych wsi w perspektywie historycznej oraz określenia ich zachowania we współczesnym krajobrazie kulturowym. Istnieje przede wszystkim potrzeba prowadzenia długofalowych badań w zakresie morfogenezy oraz przemian układów ruralistycznych w celu pozyskania rzetelnej informacji opartej na materiale źródłowym. W tym kontekście uzasadnione wydaje się zastosowanie interdyscyplinarnej perspektywy badawczej, uwzględniającej rozwiązania metodyczne wielu dziedzin naukowych w związku z koniecznością zaprezentowania kompleksowego i wiarygodnego spojrzenia na kwestię form rozplanowania. W tym zakresie wskazane jest prowadzenie studiów zespołowych, biorących pod uwagę metody stosowane przez geografów, historyków, archeologów i urbanistów. Uzyskane wnioski należy przy tym traktować holistycznie, a nie jako sumę elementów składowych, niepowiązanych nierzadko ze sobą wyników badań.

Z punktu widzenia historycznego kwerenda tzw. bazy materiałowej obejmować powinna wzmianki na temat genezy i okoliczności powstania danej osady, które warunkują jej późniejszy rozwój, pełnione funkcje, a co za tym idzie odzwierciedlają się w strukturze przestrzennej. Poszukuje się danych świadczących o ewentualnej lokacji, liczbie zabudowań, wielkości nadziałów, informacji świadczących o istnieniu i areale folwarków, obecności kościoła, młyna, karczmy czy innych elementów zagospodarowania, które mogły wpływać na rozplanowanie. W tym zakresie kwerenda musi objąć dokumenty (np. bulle, nadania beneficjów, potwierdzenia stanu posiadania, zamiany dóbr etc.). Niezwykle istotne znaczenie wykazują dane zawarte w aktach urzędów centralnych, w tym sądów grodzkich i ziemskich, podkomorskich czy trybunalskich. W zależności od struktury własnościowej wskazane jest sięgnięcie do lustracji królewskich, wizytacji majątności kościelnych lub inwentarzy dóbr ziemskich, które dostarczają bardzo cennego materiału faktograficznego. Z punktu widzenia przemian wsi w XIX i XX w. dużego znaczenia nabierają dane historyczne w postaci rejestrów pomiarowo-gruntowych, dane dotyczące komasacji i parcelacji. Na etapie kwerendy pożądana jest selekcja materiału odpowiadającego ściśle sferze rozplanowania oraz dogłębna interpretacja zebranych źródeł, która wymaga

niezwykle żmudnej analizie wielu faktów jednostkowych, znajomości zasad paleo- i neografii oraz translacji z języka łacińskiego, niemieckiego czy rosyjskiego (por. Buczek 1958; Perkowski 1964).

W wielu przypadkach brak jest możliwości ustalenia czasu powstania wsi oraz zmian zagospodarowania przestrzennego, gdyż źródła pisane zawodzą z uwagi na ich niedobór, co stanowi wyraźną barierę do przeprowadzenia trafnego wniosku. Pomocne są wówczas badania archeologiczne, które na etapie inwentaryzacyjnym winny być również wykorzystane w celach uzupełniających lub konfrontacyjnych. Badania wykopaliskowe lub nieinwazyjne analizy powierzchniowe, w tym wykorzystujące metody fotogrametryczne, dają podstawę do określenia genezy osady, często znacząco przesuwając wstecz czas jej powstania w stosunku do źródeł pisanych. Jednocześnie, na podstawie znalezisk w postaci elementów ceramiki, biżuterii, monet, narzędzi czy śladów dawnej orki, istnieje możliwość określenia zasięgu przestrzennego wsi, która mogła czasowo zmieniać całkowicie lub częściowo swoją lokalizację, w zależności od potrzeb gospodarczych czy uwarunkowań przyrodniczych, chociażby w związku z zaistnieniem klęsk elementarnych (por. Rajewski 1959; Hensel i Leciejewicz 1962).

Zadaniem geografa na polu badań identyfikacji układów ruralistycznych jest dokonanie wszechstronnej analizy przestrzennej w ujęciu dynamicznym, strukturalnym i funkcjonalnym. Oprócz wielu materiałów pisanych, w tym dokumentów i źródeł opisowych, szczególnie przydatne w tym zakresie jest zebranie planów i map topograficznych obejmujących badane jednostki osadnicze. Pozwala to na prześledzenie zmian form rozplanowania. W zakresie możliwości porównania treści poszczególnych źródeł kartograficznych oraz dokonania ewentualnych pomiarów konieczne jest krytyczne przeanalizowanie metod ich wykonania i ocena stopnia kartometryczności (Figlus 2012). W większości przypadków najstarsze materiały tej proveniencji sięgają przełomu XVIII i XIX w. Od tego momentu odnaleźć można serię map i planów obejmujących swym zasięgiem badany obszar, co daje asumpt do zastosowania metod progresywnych. Szczególnie cenne z tego punktu widzenia jest uchwycenie w toku analizy przestrzennej zmian, często o charakterze rewolucyjnym, jakie zaszły w sferze rozplanowania, a będące w znacznej mierze efektem wielkich reform agrarnych w XIX w. Zaowocowały one przeprowadzoną na szeroką skalę regulacją siedlisk oraz transformacją rozłogów w związku z procesami komasacyjno-separacyjnymi oraz parcelacyjnymi. Uchwyczone zmiany rozplanowania powinny być każdorazowo interpretowane przez pryzmat uwarunkowań politycznych, społeczno-kulturowych i gospodarczych. Identyfikacja tych przeobrażeń jest kluczowa, gdyż daje podstawę do określenia zachowania cech dawnego rozplanowania oraz oceny unikatowości układu ruralistycznego. Zmiany, jakie zachodziły w XX w., są już łatwiejsze do uchwycenia, ze względu na znaczne rozszerzenie bazy źródłowej oraz charakter przekształceń, które w znacznej mierze miały charakter addytywny, niezaburzający jądra morfogenetycznego wsi. Aktualny stan rozplanowania możliwy jest do zbadania także dzięki zastosowaniu zdjęć lotniczych, planów katastralnych i wreszcie lustracji terenowej, która pozwala wskazać wiele relikwów dawnego rozplanowania i współczesnych kierunków rozwoju przestrzennego (por. Golachowski i in. 1974; Chilczuk 1975; Wójcik 2012; Szymytkie 2014).

Duże znaczenie na etapie identyfikacji zasobów tkwiących w sferze rozplanowania wykazują również studia o charakterze urbanistyczno-architektonicznym, a ściślej rzecz ujmując ruralistycznym. Pozwalają one spojrzeć na układ przestrzenny z nieco innej perspektywy, aniżeli genetyczno-osadniczej. Badania w tym zakresie mają na celu przede

wszystkim dokonanie wszechstronnej analizy współczesnego układu przestrzennego wsi, biorąc pod uwagę kilka podstawowych aspektów. W pierwszej kolejności pozwalają określić stan zachowania dawnych form osadniczych z punktu widzenia takich kryteriów, jak jednorodność strukturalna i chronologiczna poszczególnych elementów organizacji przestrzennej, co daje z kolei podstawę do wskazania elementów sprzyjających lub dysharmonizujących wizerunek wsi. Kolejno możliwe jest zidentyfikowanie i różnicowanie takich komponentów, jak: wnętrza krajobrazowe i ich granice, osie kompozycyjne, dominanty czy panoramy i powiązania widokowe oraz przeprowadzenie ich analizy z perspektywy ładu przestrzennego, zasad planistycznych i stosowania reguł rządzących sferą estetyki krajobrazu (por. Pogodziński 1970; Bogdanowski 1976; Górniewicz 1999; Wiśniewska 2007)

Warto dodać, że badania nad kwestią relacji między pierwotnym a współczesnym rozplanowaniem wsi w kontekście inwentaryzacji zasobów lokalnych, muszą przebiegać etapowo, z wykorzystaniem odpowiednio zróżnicowanego zestawu źródeł oraz metod badawczych, reprezentowanych przez wskazane uprzednio dyscypliny naukowe. Jednocześnie analizy te powinny być prowadzone synchronicznie, z uwzględnieniem możliwości konfrontacji wniosków poszczególnych członków panelu eksperckiego w celu wypracowania wspólnego stanowiska w zakresie rekonstrukcji dawnego układu przestrzennego oraz późniejszych zmian morfologicznych, skutkujących współczesnymi formami rozplanowania.

Kluczem do identyfikacji zasobów wsi, tkwiących w sferze rozplanowania, jest założenie, że istniejące obecnie w formie reliktovej, względnie całkowicie zatarte, dawne układy przestrzenne wsi stanowią efekt oddziaływania czynników fizjograficznych, uwarunkowań prawno-politycznych oraz transformacji systemów społeczno-gospodarczych na przestrzeni dziejów. Stanowi to podstawę do przeprowadzenia periodyzacji morfogenetycznej. Pierwszy z wyróżnionych okresów obejmuje samorodne wsie z metryką wczesnośredniowieczną oraz wsie, które nie przeszły regulacji średniowiecznej, kolejny okres wiąże się z rozwojem form regularnych w okresie średniowiecza w związku z procesem lokacji na prawie niemieckim. Następnie wskazać można wsie z okresu rozwoju gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej oraz wsie nowożytne związane z osadnictwem ołęderskim czy kolonizacją fryderycjańską i józefińską. Kolejny okres dotyczy wsi ukształtowanych w wyniku procesów reorganizacji przestrzennej w XIX w. i na początku XX w. Następnie mamy do czynienia z okresem kształtowania wsi współczesnej, począwszy od zakończenia I wojny światowej do dziś, w obrębie którego wyróżnić można co najmniej dwa subokresy, przedzielone cezurą czasową transformacji ustrojowo-gospodarczej.

W literaturze przedmiotu zaproponowanych zostało wiele typologii układów przestrzennych wsi opartych na różnych kryteriach podziału (m.in. Kiełczewska-Zaleska 1965; Lienau 1970; Chilczuk 1970; Szulc 1976; Tkocz 1998). Niewątpliwie dużą wartość poznawczą wykazują te spośród nich, które wiążą ze sobą kwestie geometrycznego różnicowania z pochodzeniem danej formy osadniczej, a zatem opierają się zarówno na kryteriach morfologiczno-genetycznych (w tym okres historyczno-osadniczy, w którym powstawały badane siedliska i rozłogi wiejskie, struktura społeczno-agnarna wsi oraz forma siedlisk i rozłogów w powiązaniu z ich genezą) oraz przesłankach natury morfologiczno-morfometrycznej (takie jak cechy regularności rozplanowania i złożoności układu przestrzennego, stopień koncentracji zabudowy oraz cechy geometryczne rozłogów wiejskich). W procesie identyfikacji układów ruralistycznych na potrzeby planistyczne niezwykle ważne jest, by dokonać jej w sposób maksymalnie zobiektywizowany, opierający na jednoznacznych kryteriach podziału oraz uniwersalnej dla wszystkich badanych jednostek typologii. Winna

ona obejmować zróżnicowane pod względem pochodzenia ulicowe, placowe i rozproszone formy siedlisk oraz rozłogi o charakterze pasmowym, blokowym lub blokowo-pasmowym. W wyniku dotychczasowych badań kompleksowych (Zaborski 1926; Burszta 1958; Chowaniec 1963; Szulc 1995; Tkocz 1998) oraz regionalnych (m.in. Kielczewska-Zaleska 1956; Kwiatkowska 1963; Szulc 1963, 1968, 1988; Dobrowolska 1985; Szurowa 1998; Figlus 2016) udało się zidentyfikować formy typowe dla poszczególnych okresów morfogenetycznych. Określenie typu rozplanowania oraz zakresu zmian układu przestrzennego to niezbędne elementy badań inwentaryzacyjnych, stanowiące przyczynek do dalszej analizy w zakresie ustalenia wartości kulturowych, przydatnych dla planowania rozwoju lokalnego (Kupidura i in. 2011; Hełpa-Liszkowska 2013).

W ramach identyfikacji historycznych i współczesnych form rozplanowania istotne jest rozpatrzenie kwestii stanu zachowania dawnych struktur osadniczych. Refleksji na ten temat winno towarzyszyć podjęcie problemu trwałości pierwotnych cech morfologicznych wsi w dzisiejszym krajobrazie kulturowym. Jak wynika z dotychczasowych badań poświęconych kwestii zróżnicowania form rozplanowania wsi, każdy z okresów morfogenetycznych wyróżniał się własną specyfiką osadniczą, skutkującą powstawaniem określonych typów układów ruralistycznych. Ich stan zachowania zależy od zakresu i tempa przekształceń morfologicznych zachodzących na drodze wielowiekowej ewolucji, wykazującej charakter addytywny, jak również jednorazowych i krótkotrwałych zmian o charakterze rewolucyjnym (zob. m.in. Kowalik-Bodzak 1964, Prochownik 1965, Szurowa 1995), np. związanych z uwłaszczeniem chłopów, a w konsekwencji regulacjami i procesami komasacyjno-separacyjnymi czy też realizacją reform rolnych (w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej) skutkującymi komasacją i parcelacją gruntów. Pierwszy model zakłada zmiany o charakterze ortomorficznym, w ramach których, mimo zachodzących przeobrażeń w sferze rozplanowania, zachowany zostaje nadal szkielet pierwotnej struktury przestrzennej. Drugi model wskazuje na zmiany o charakterze metamorficznym, których istota sprowadza się do całkowitych przeobrażeń dotychczasowego układu ruralistycznego (zob. Golachowski i in. 1974). Na współczesne zmiany rozplanowania wsi zasadniczy wpływ mają procesy urbanizacyjne zachodzące w strefach podmiejskich oraz rozwój turystyki i rekreacji (zob. m.in. Zagożdżon 1971; Dziegieć 1995; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1991; Wójcik 2013). Niezwykle istotne znaczenie wykazują przy tym stopniowe przekształcenia funkcjonalne związane z zanikiem funkcji rolniczych, skutkujące rozwojem struktur wieloosiowych. Warto podkreślić, że procesy przekształceń morfologicznych wsi, zaburzających pierwotne rozplanowanie, mają złożony charakter, zróżnicowaną genezę, zachodziły w różnych okresach historycznych. Zmienna w czasie i przestrzeni intensywność i efektywność tych zmian zadecydowała o zróżnicowaniu w zakresie stopnia zachowania dawnego rozplanowania, a pośrednio również określenia stopnia unikatowości. Zadaniem badacza identyfikującego układy ruralistyczne jest więc ustalenie, które elementy struktury przestrzennej mają charakter pierwotny, a które są efektem procesów transformacyjnych. Każdorazowo wskazane jest ponadto określenie czytelności dawnego schematu organizacji zabudowy (np. kalenicowej lub szczytowej, jej zwartości, regularności i ewentualnych ubytków zaburzających układ). W ujęciu mikroskalowym konieczne jest ponadto zbadanie historycznej struktury zagród w aspekcie liczby i typów funkcjonalnych budynków oraz ich wzajemnych relacji przestrzennych.

Diagnoza stopnia zachowania pierwotnych cech układu przestrzennego możliwa jest dzięki zastosowaniu metod opierających się na interdyscyplinarnym warsztacie meto-

dycznym w ramach zaprezentowanej uprzednio procedury inwentaryzacyjnej. W tym kontekście dokonano typologii wsi, uwzględniając kryterium zachowania inicjalnych form układu ruralistycznego. Dzięki badaniom morfologiczno-porównawczym wyszczególniono trzy podstawowe kategorie: (A) całkowicie zachowane pierwotne układy przestrzenne wsi, (B) częściowo zachowane pierwotne układy przestrzenne wsi oraz (C) niezachowane pierwotne układy przestrzenne wsi (Figlus 2013). Wsie zaklasyfikowane do pierwszej kategorii cechuje w pełni czytelny, pierwotny układ ruralistyczny, np. regularnej owalnicy średniowiecznej z niwowym układem rozłogów czy rzędówki bagiennej związanej z osadnictwem ołędzkiem i towarzyszącym jej pasmowym układem pól. Istnieją ponadto podstawy, by dokonać podziału omawianej grupy na dwie podkategorie. Do pierwszej z nich zaliczyć można, według propozycji autora, zarówno wsie, które niemal zupełnie nie zmieniły swego dawnego oblicza morfologicznego pod względem wielkości i cech założenia przestrzennego, a ewentualne modyfikacje rozplanowania były minimalne. Do drugiej podkategorii zaliczono wsie, które uległy co prawda pewnym przekształceniom, ale nie zatarty one jednak specyfiki rozplanowania jądra osadniczego i miały charakter wyłącznie addytywny. Przykładem tego mogą być chociażby ulicówki o metryce średniowiecznej, w których nastąpiła rozbudowa siedliska wzdłuż bocznych dróg, lecz zachodzące zmiany nie spowodowały zaniku ani wyraźnej deformacji rdzenia morfogenetycznego.

Druga z wyróżnionych kategorii pod względem zachowania dawnej struktury przestrzennej obejmuje wsie, których pierwotny układ przestrzenny pozostał częściowo zachowany. Dotyczy to tych jednostek osadniczych, w przypadku których rozplanowanie uległo w wyniku oddziaływania różnych czynników znacznemu przekształceniu. Są to zazwyczaj wsie, które przeszły co prawda procesy transformacji morfologicznej w okresie wielkich reform agrarnych, ale reorganizacja przestrzenna nie była całkowita, gdyż pozostawiła wciąż wyraźne w krajobrazie kulturowym relikty charakterystyczne dla dawnego rozplanowania, choć ich cechy morfologiczne w daleko idącym stopniu odbiegają od oryginalnych.

Do trzeciej kategorii zaliczono wsie cechujące się niezachowanym pierwotnym układem przestrzennym. We wsiach tego typu inicjalne cechy morfologiczne uległy całkowitemu zatarciu. Na miejscu dawnego siedliska czy też rozłogów doszło natomiast do powstania zupełnie nowych struktur przestrzennych, bez jakiegokolwiek związku z dawnym rozplanowaniem. W wielu przypadkach wyróżnić można nieliczne pozostałości w postaci odczłateń uwidoczonych w przebiegu dróg czy podziałów własnościowych. Są to jednak pojedyncze relikty, które nie oddają w żadnym stopniu pierwotnych cech układu ruralistycznego. Do wsi ujętych w tej grupie zaliczyć można na przykład rzędówki, powstałe w XIX w. w wyniku regulacji wsi wcześniejszego pochodzenia.

Warto podkreślić, że stan zachowania można rozpatrywać w odniesieniu do całości wsi, jak również niezależnie w stosunku do siedlisk (S) i rozłogów (R). Istnieją bowiem sytuacje, w których zarówno siedliska, jak i rozłogi wsi są całkowicie zachowane lub zupełnie zatarte oraz wsie, w których mimo zachowania pierwotnych cech siedliska, układ rozłogów uległ znacznemu przekształceniu lub rzadziej, gdy siedlisko okazało się komponentem morfologicznym podlegającym większym przeobrażeniom aniżeli rozłogi wiejskie. W tym kontekście istnieje możliwość wyszczególnienia wielu kombinacji typów w zakresie omawianego kryterium podziału (np. oznaczenie SA2, RC w ujęciu zaproponowanym przez autora wskazywałoby, że mamy do czynienia z jednostką osadniczą, w której rdzeń siedliska zachował w pełni cechy pierwotne, lecz jednocześnie nastąpiły nieznaczne zmia-

ny addytywne w stosunku do inicjalnego rozplanowania, zaś rozłogi uległy całkowitej metamorfozie w wyniku procesów regulacyjnych).

Stan zachowania pierwotnego rozplanowania jest wypadkową oddziaływania wielu czynników, stąd każdorazowo konieczna wydaje się próba refleksji na temat przyczyn zróżnicowania w tym zakresie. Makroskalowe podejście, opierające się na analizach morfologiczno-porównawczych, pozwala na wykrycie pewnych prawidłowości. W interpretacji różnego stopnia zachowania układu ruralistycznego wiodące znaczenie wykazywały czynniki położenia geograficznego oraz determinanty natury społeczno-własnościowej i gospodarczo-rolniczej.

Zagadnienia waloryzacji i jej reperkusje planistyczne

Identyfikacja układów ruralistycznych stanowi podstawę do ich waloryzacji. Jest to proces porównania prowadzący do oceny wartości (walorów) różnych obszarów lub obiektów (Smith i Theberge 1986). Waloryzacja prowadzi zatem do wyznaczenia obszarów jednorodnych ze względu na określoną grupę walorów, a jej celem jest zazwyczaj przygotowanie merytorycznych podstaw do znalezienia optymalnego sposobu wykorzystania zasobów w celach wynikających z potrzeb społecznych i gospodarczych.

Warunkiem przeprowadzenia rzetelnej waloryzacji jest dysponowanie wiarygodnymi i w pełni udokumentowanymi danymi inwentaryzacyjnymi. Można wskazać różne podejścia stosowane w ocenie wartości terenu, które za T. Chmielewskim (2012) można podzielić na pięć podstawowych grup metod, wyróżnionych ze względu na kryteria oceny. Jest to waloryzacja: 1) prowadzona według wartości uniwersalnych (takich jak bogactwo zasobów, różnorodność, unikatowość form), 2) prowadzona na potrzeby planistyczne w odniesieniu do przydatności terenu do pełnienia określonych funkcji (np. rolniczej, rekreacyjnej, mieszkaniowej), 3) koncentrująca się na predyspozycjach terenu w zakresie tworzenia strategii i prowadzenia polityki przestrzennej (tj. potencjale ekologicznym, społecznym, ekonomicznym), 4) oparta na zintegrowanej analizie walorów, problemów i potencjałów i 5) wielokryterialna, stosowana często w przypadku obszarów problemowych i konfliktowych.

W literaturze przedmiotu istnieje wiele metod waloryzacji krajobrazu, np. macierzy wartości Bajeroskiego, krzywej wrażeń Wejcherta czy WIT Litwin itp., które wykazują zróżnicowanie, a często dość mocno ograniczony zakres zastosowania w odniesieniu do waloryzacji układów ruralistycznych (Cymerman i in. 1988; Litwin i in. 2009). W mikroskalowych ocenach organizacji przestrzennych sięgano także do metod wykorzystywanych w sferze architektoniczno-krajobrazowej, np. metody JARK-WARK, zaproponowanej przez J. Bogdanowskiego (1999).

Przejdźmy teraz do omówienia wybranych aspektów waloryzacji układów ruralistycznych pod kątem skonkretyzowanych kryteriów oceny porównawczo-wartościującej, poprzez wskazanie założeń i problemów analitycznych oraz propozycji metodycznych (por. Paprzycka 2005). W poprzedniej części artykułu zaprezentowano niezwykle ważne, z punktu widzenia oceny walorów, zagadnienie stopnia zachowania historycznych układów przestrzennych wsi z perspektywy ich rozwoju przestrzennego. Analiza zakresu przekształceń morfologicznych daje podstawę do próby dokonania waloryzacji w tym zakresie. Co istotne, ocena ta dotyczyć powinna nie tylko układu ruralistycznego jako całości.

ści, ale także jego poszczególnych komponentów, tj. siedliska oraz rozłogów, a w mniejszej skali przestrzennej również zachowania pierwotnego schematu organizacji zabudowy, wewnętrznych osi kompozycyjnych i powiązań widokowych, wewnątrz architektoniczno-krajobrazowych oraz powtarzalności organizacji poszczególnych zagród.

Wartość układów przestrzennych może być poddana ocenie przez pryzmat jednorodności genetycznej jako cechy szczególnie pożądanej. Zdaniem autora wyróżnić można zatem trzy kategorie wartościujące układy ruralistyczne w tym zakresie. Pierwsza (A) obejmuje wsie jednorodne (homogeniczne), w których mamy do czynienia z zachowaniem względnie jednolitego, ukształtowanego historycznie układu, odzwierciedlającego zapis długotrwałych, ewolucyjnych przekształceń krajobrazu. Druga kategoria (B) obejmuje wsie heterogeniczne, lecz spójne w swej niejednorodnej strukturze morfogenetycznej. W ich przypadku można wskazać różne elementy, wyraźnie rozdzielne w przestrzeni wsi, które wykształciły się w wyniku nawarstwień osadniczo-kulturowych, oddziaływania czynników politycznych i gospodarczych. Trzecia kategoria (C) to wsie wyraźnie niejednorodne pod względem genezy, w których elementy chronologicznie i typologicznie odmienne wzajemnie się przenikają, tworząc wrażenie chaosu przestrzennego, co niewątpliwie nie sprzyja ich atrakcyjności krajobrazowej. Zbliżonego podziału dokonała U. Myga-Piątek (2015) w odniesieniu do kompleksowej oceny krajobrazu kulturowego.

W kontekście zachowania dawnego rozplanowania wskazać można na różne typy genetyczno-ewolucyjne, w tym miejscowości z zachowanym w pełni bądź w przeważającej części czytelnym, historycznym układem przestrzennym, ewentualnie z elementami przekształceń nienaruszającymi historycznie wykształconej kompozycji, kolejno wsie z jednolitym fragmentem historycznego układu przestrzennego (szczególnie centrum) z domieszką elementów dysharmonizujących pierwotny typ morfogenetyczny i wreszcie wsie, w których doszło do niemal całkowitej dekompozycji, gdzie wskazać można wyraźne cechy niezgodności typologicznej, a współczesny układ nie odzwierciedla historycznie ukształtowanej struktury przestrzennej (co nie wyklucza jednak występowania reliktowych, lecz trudno dostrzegalnych, pojedynczych cech i wyróżników). Podział taki umożliwia z kolei waloryzację ze względu na czytelność dawnego układu przestrzennego we współczesnym krajobrazie kulturowym (por. Sałyga-Rzońca in. 2010). Wymaga to uchwycenia na podstawie historycznych i współczesnych źródeł kartograficznych stopnia przekształceń oraz charakterystycznych cech morfologicznych o charakterze diagnostycznym. Istnieje, w ujęciu zaproponowanym przez autora, możliwość wyszczególnienia kilku podstawowych kategorii. Pierwsza z nich (A) obejmować może wsie o wartościach wybitnych z punktu widzenia bardzo dużej czytelności układu (wyróżniających się bardzo wysokim stopniem kompletności i oryginalności pierwotnego układu przestrzennego oraz stopnia zachowania układu organizacji zagród), następnie (B) wsie o wartościach wysokich z czytelnym układem ruralistycznym (tj. wsie o znacznym stopniu czytelności ogólnego układu przestrzennego i organizacji zagród), kolejno (C) wsie o wartościach przeciętnych (z umiarkowaniem czytelnym układem przestrzennym, ewentualnie z uwzględnieniem nieznacznych przekształceń oraz zachowanym schematem rozplanowania zagród), kolejną kategorię (D) stanowiłyby wsie o wartościach niskich (tj. o stosunkowo słabo czytelnym, dawnym układzie przestrzennym oraz znacznymi przekształceniami w obrębie zagród) i finalnie wsie (E) o wartościach bardzo słabych (tj. o znikomym stopniu zachowania dawnego układu lub wręcz całkowitym braku jakichkolwiek pozostałości pierwotnej struktury przestrzennej i całkowitej dekompozycji zagród).

Kolejnym, niezwykle istotnym elementem oceny układów ruralistycznych wynikającym z ich analizy porównawczej jest waloryzacja z punktu widzenia wyjątkowości cech morfologiczno-genetycznych. Typologia według unikatowości cech rozplanowania stanowi swego rodzaju próbę współczesnej oceny z perspektywy częstotliwości występowania, rozpatrywanej w różnych skalach przestrzennych. Trzeba bowiem sobie zdawać sprawę ze zróżnicowanego rozkładu przestrzennego typów morfogenetycznych wsi. Pewne typy (np. owalnice) mogą okazać się powszechnie rozpoznawalne w krajobrazie Pomorza Zachodniego, podczas gdy chociażby w środkowej i wschodniej Polsce będą układem zupełnie wyjątkowym, rzadko identyfikowalnym. Każdorazowo ocena w tym zakresie musi się zatem opierać na wiedzy wynikającej z badań regionalnych. Zdaniem autora unikatowość może być rozpatrywana w dwóch kategoriach: reliktywności i endemiczności. W pierwszej grupie znajdują się układy, które kiedyś były formami powszechnymi, ale ze względu na późniejsze procesy transformacyjne uległy na szeroką skalę zanikowi. Przykładem mogą być tu dawne zwarte wsie placowe i ulicowe, które powszechnie podlegały całkowitemu przeobrażeniu w rzędówki poregulacyjne w XIX w. Jest to zatem unikatowość wtórna (nabyta). Druga grupa obejmuje natomiast układy spotykane wyjątkowo rzadko, gdyż tworzone były incydentalnie, tylko w wąskiej skali przestrzennej i horyzoncie czasowym (np. oktogonalne wsie fryderycjańskie, których wskazać można tylko trzy desygnaty: Nowosolna, Kup i Pokój). W tym przypadku mamy do czynienia z unikatowością typu pierwotnego.

Na podstawie zebranego materiału empirycznego autor postanowił zaproponować podział wsi w tym zakresie na trzy podstawowe kategorie (Figlus 2013). Pierwsza z nich (A) obejmuje układy przestrzenne wsi unikatowe w skali międzyregionalnej, tj. szczególnie wartościowe pod względem posiadanych cech morfogenetycznych i jednocześnie wyjątkowo rzadko występujące w skali całego kraju (można tu zaliczyć na przykład okolnice, wieloosiowe wsie związane z kolonizacją fryderycjańską i józefińską). Wskazane układy, ze względu na wartość swego rozplanowania, powinny podlegać szczególnej ochronie konserwatorskiej. Druga grupa (B) obejmuje układy wsi o znaczącej wartości kompozycyjnej w skali wewnątrzregionalnej. Są to układy wykazujące cechy nietypowe i z tego względu rzadko spotykane współcześnie na danym obszarze, choć mogą być one częściście identyfikowalne w innych regionach (np. wiele wsi placowych, zachowane w pełni wsie folwarczne, wsie olęderskie, układy leśno-łanowe poza południową Polską itd.). W wielu wspomnianych wsiach zachował się ponadto specyficzny układ rozłogów, który także zasługuje na ochronę konserwatorską. Ostatnią z wyróżnionych kategorii (C) stanowią układy pospolite. Są to wsie, których cechy rozplanowania są bardzo rozpowszechnione i nie wykazują w tym kontekście większej wyjątkowości. Zaliczyć do nich można w szczególności rzędówki poregulacyjne i kolonie poparcelacyjne z pasmowym lub blokowym układem rozłogów.

Warto wskazać także wybiórczo inne kwestie, które mogą stanowić podstawę do waloryzacji układów ruralistycznych. Przykładem może być tu niewątpliwie kryterium dawności i historyczności. U. Myga-Piątek (2007) w swych studiach nad waloryzacją krajobrazu wskazała oba elementy, choć przedstawiła je niezależnie. W przekonaniu autora istnieje także możliwość synchronicznego ich uwzględnienia. Ocena wartości w tym przypadku opiera się na założeniu, że czas trwania struktur przestrzennych i zdolność do rejestracji zdarzeń historycznych są niezwykle istotne z punktu widzenia waloryzacji, a elementy krajobrazu, które są starsze chronologicznie wykazują walory zabytkowe, warte szczególnej

ochrony. Jednoznaczny podział w tym przypadku zawsze pozostanie jednak dyskusyjny. Wspomniana badaczka przypisała wagę punktową równą 1 dla struktur młodszych niż 100 lat, 2 pkt. dla elementów o metryce od 100 do 300 lat i 3 pkt. dla krajobrazów starszych. W odniesieniu do układów przestrzennych autor artykułu pragnie zaproponować 4 grupy: najbardziej wartościowa objęłaby układy o genezie średniowiecznej (A), do kolejnej kategorii zaliczyć można byłoby struktury osadnicze o metryce nowożytnej (B), układy ukształtowane w okresie rozbiorowym stanowiłyby trzecią grupę (C), zaś ukształtowane później elementy rozplanowania obejmowałyby w tym ujęciu kategorię czwartą (D).

Układy przestrzenne wsi można oczywiście poddać ocenie pod względem planistycznym, tj. kryterium ładu przestrzennego i użyteczności (wartości użytkowej). Chodzi w tym przypadku o określenie, w jakim stopniu badany układ ruralistyczny wykazuje walory w zakresie zachowania porządku i harmonii kompozycji przestrzennej oraz ciągłości funkcji postrzeganej w kategoriach pragmatycznych z punktu widzenia potencjalnego wykorzystania. Można w tym kontekście wyszczególnić wsie (A), w których mamy do czynienia z kompozycją dającą poczucie ładu przestrzennego, korespondującego z tradycyjną funkcją, przynoszącą korzyści dla rozwoju wsi. Druga grupa (B) to wsie, w których wykryto symptomy naruszenia porządku przestrzennego przy zachowaniu generalnej harmonii, a obserwowane zmiany funkcjonalne narażają na dalsze zaburzenia układu i w końcu trzecia kategoria (C) łącząca układy, w których doszło do całkowitego przerwania ciągłości kompozycyjnej, panuje chaos przestrzenny i nastąpiły bardzo wyraźne zmiany użytkowania w związku z przekształceniami funkcjonalnymi.

Najmniej ostre kryterium waloryzacyjne tkwi, w ocenie autora, w sferze oceny pod kątem wartości estetycznej i emocjonalnej. Są to bowiem indykatory wyjątkowo podatne na subiektywizm i z tego względu przynoszące wyraźne trudności w zakresie klasyfikacji. W tym przypadku ocena nie powinna wynikać z decyzji pojedynczego użytkownika czy obserwatora przestrzeni, lecz wskazane jest dokonanie waloryzacji zbiorowej, opartej na badaniach społecznych. Oczywiście arbitralnie można wyróżnić układy (A), które dają odczucia wysokiej estetyki, piękna, malowniczości i są najbardziej wyraziste w sensie emocjonalnym. Wyszczególnić należy także układy (B) budzące mieszane uczucia estetyczne, umiarkowane pod względem swojskości i przywiązania lokalnej społeczności i wreszcie układy (C), które uchodzą za szpecące, dysharmonijne, nie budzące identyfikacji i więzi terytorialnej (por. Zachariasz 2011; Wilczyński 2002)

Identyfikacja i ocena walorów tkwiących w sferze ruralistycznej stanowi punkt wyjścia do dalszych etapów związanych z planowaniem długofalowych strategii rozwoju lokalnego (Broński 2006; Szewczuk i in. 2011). Szczególnie cenne układy ruralistyczne mogą zostać wykorzystane na etapie zmian strukturalno-gospodarczych, budowania poczucia tożsamości, promocji miejscowości na bazie wartości dziedzictwa kulturowego, nastawionej na rozwój różnych form turystyki i rekreacji, bazującej na tradycji i rodzimym potencjale. Układy ruralistyczne winny jednak, w wyniku dokonanej waloryzacji, podlegać różnym formom ochrony prawno-konserwatorskiej, tak by zachować jak najdłużej w możliwie nienaruszonym stanie cenne struktury osadnicze. Ochronie mogłyby także podlegać układy, w których tkwi potencjał rozwojowy, lecz wymagają one na obecnym etapie pilnych działań naprawczych, by częściowo zdewaloryzowany układ przestrzenny doprowadzić do stanu, w którym będzie on wyróżnikiem i stanowić będzie o atrakcyjności danej wsi. Działania ochronne powinny przebiegać wielopłaszczyznowo i obejmować m.in. rewitalizację (przywracanie), integrację (scalanie), rekonstrukcję (odtworzenie) oraz dekompo-

zycję (uczytelnianie) układów ruralistycznych (Bogdanowski 1996; Kowicki 2005). W wielu przypadkach wskazane jest także strefowanie ochrony poprzez wydzielenie obszarów podlegających różnym formom aktywności o odmiennej intensywności. Wydzielić należy przy tym strefę podlegającą ochronie ścisłej oraz strefę podlegającą ochronie częściowej, ewentualnie strefy ochrony krajobrazowej oraz ekspozycji. Niezwykle istotne jest przy tym, aby w równym stopniu co siedliska ochronie poddać rozłogi, które często są pomijane lub marginalizowane. Wśród podstawowych zadań wymienić należy m.in. konserwację i ekspozycję zachowanych elementów układu przestrzennego oraz usunięcie lub przebudowę obiektów dysharmonijnych, wypełnienie ubytków siedliska oraz odtwarzanie zabudowy w formach nawiązujących do lokalnej tradycji budownictwa, przeciwdziałanie chaotycznej parcelacji terenu poprzez ograniczanie możliwości pełnej swobody podziałów i scalania działek siedliskowych, nakaz utrzymania historycznego układu dróg i placów oraz nawiązania przy przebudowie układów komunikacyjnych do historycznego rozplanowania (Małachowicz 1988; Pawłowska i Swaryczewska 2002; Dąbrowska-Budziło 2002; Kamiński 2008)

Układy ruralistyczne jako element krajobrazu, podobnie jak pojedyncze obiekty lub zespoły architektoniczne, powinny stać się przedmiotem troski służb ochrony zabytków. W tym kontekście wyraźnie pojawia się postulat wzmożonej ewidencji zabytków, która w odniesieniu do układów przestrzennych wsi na obecnym etapie jest daleko niewystarczająca. Według danych Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dalej: NID) w tzw. zamkniętych zbiorach ewidencyjnych znajduje się 1274 teczki urbanistyczne. Co istotne, na ogólną liczbę teczek zaledwie 24 przypadają na wsie. Dokumentacja ta choć bardzo bogata w materiał faktograficzny jest już często mocno zdezaktualizowana, gdyż wykonywana była głównie w latach 60. XX w. Warto zaznaczyć, że od połowy lat 90. ewidencje układów miejskich i wiejskich sporządzane są już na formularzu tzw. karty białej, czyli karcie ewidencyjnej zabytków architektury i budownictwa, sporządzonej w 1975 r. przez zespół pod kierunkiem W. Kalinowskiego¹. Na podstawie danych NID na dzień 31.06.2015 r. w rejestrze zabytków znalazło się 1065 pozycji w kategorii urbanistyka, z czego 874 elementów wielkoobszarowych², w tym najmniej, bo 22 w województwie kujawsko-pomorskim, 33 w łódzkim i 37 w opolskim. Najwięcej wpisów dotyczy odpowiednio województwa wielkopolskiego (143), dolnośląskiego (142) i mazowieckiego (128). Autor artykułu dokonał przeglądu całego rejestru zabytków w Polsce według aktualizacji na dzień 31.03.2016 r. pod kątem identyfikacji wpisów odnoszących się do układów przestrzennych wsi. W poszukiwaniach tych dokonano selekcji, wyłączając niewielkie fragmenty założeń folwarcznych oraz układy wiejskie, które de facto wykazują cechy układów urbanistycznych, ze względu na degradację prawno-administracyjną dawnych miast. W ten sposób zidentyfikowano zaledwie 76 układów przestrzennych wsi wpisanych do rejestru zabytków. Ich rozkład przestrzenny jest wyjątkowo zróżnicowany. Najwięcej wpisów znalazło się w województwach: pomorskim (18), podlaskim (15) i wielkopolskim (10), ponadto osiem w dolnośląskim i po pięć w lubelskim i warmińsko-mazurskim. W pozostałych województwach liczba ta jest wyraźnie mniejsza, tj. poniżej pięciu wpisów. Sytuacja taka musi budzić uzasadniony niepokój, gdyż zdecydowanie rejestr nie odpowiada stanowi faktycznemu, wielokrotnie zaniżając

¹ http://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Badania_i_dokumentacja/zabytki-ruchome/archiwum-kart-ewidencyjnych/

² http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/

liczbę układów posiadających cechy zabytkowe i z tego względu zasługujących na nadanie statusu tej formy ochrony. Jednocześnie należy zaznaczyć, że obecna forma ewidencyjna w postaci tzw. białej karty nie w pełni spełnia oczekiwania, gdyż jako uniwersalna nie jest dostosowana do specyfiki analitycznej struktur przestrzennych. Z tego względu należy postulować dodatkowo wykonanie opisowego studium historyczno-ruralistycznego, na wzór dawnych teczek urbanistycznych, jako ewentualnego załącznika do wymienionej karty ewidencyjnej. Opracowywanie takie powinno mieć charakter pogłębionej analizy w zakresie genezy i ewolucji układu przestrzennego w powiązaniu z oceną walorów historycznych i zawierać materiały archiwalne, kartograficzne oraz ikonograficzne.

Podsumowanie

Jednym z najważniejszych celów polityki przestrzennej ukierunkowanej na rozwój oparty na zasobach lokalnych jest ochrona unikatowych wartości dziedzictwa kulturowego. W artykule poddano analizie jeden z jego przejawów, jakim są układy ruralistyczne. Wymagają one zintensyfikowanych działań inwentaryzacyjnych, które są często niewystarczające, zbyt powierzchowne lub oparte na błędnych przesłankach merytorycznych w aspekcie stosowanej terminologii oraz rozwiązań metodycznych. Konieczne jest przy tym, co podkreślano, wykorzystanie zasobu wiedzy i doświadczeń naukowych przedstawicieli wielu dziedzin i dyscyplin naukowych, które należy traktować holistycznie. Współczesna diagnoza, z uwzględnieniem wątków retrospektywnych, ukierunkowana być powinna na określenie stopnia zachowania dawnego rozplanowania i współczesnych kierunków zmian morfologicznych. Jest to swoisty punkt wyjścia do przeprowadzenia waloryzacji. Powinna się ona odbywać wielopłaszczyznowo i uwzględniać m.in. kryteria dawności, jednorodności genetycznej, czytelności pierwotnego układu przestrzennego, unikatowości cech rozplanowania, ale także kryterium ładu przestrzennego i funkcjonalnego oraz wartości estetycznych i emocjonalnych.

Bibliografia

- Bański J.**, 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bogdanowski J.**, 1976, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Warszawa.
- Bogdanowski J.**, 1996, *Projekt standardowego opracowania problematyki ochrony wartości kulturowego krajobrazu i środowiska w studium do planu i w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Studia i materiały. Krajobrazy, 12 (24), Warszawa.
- Bogdanowski J.**, 1999, *Metoda jednostek i wnętrz architektoniczno-krajobrazowych (JARK-WAK) w studiach i projektowaniu (podstawowe wiadomości)*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Broński K.**, 2006, *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenia polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 706, s. 7–26.
- Buczek K.**, 1958, *O teorii badań historyczno – osadniczych*, Kwartalnik Historyczny, 65 (1), s. 65–86.
- Burszta J.**, 1958, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

- Chilczuk M.**, 1970, *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne*, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Chilczuk M.**, 1975, *Osadnictwo wiejskie: metody badań koncentracji zabudowy i kształtów wsi*, PWN, Warszawa.
- Chmielewski T.J.**, 2012, *Systemy krajobrazowe. Struktura, funkcjonowanie, planowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Chowaniec M.**, 1963, *Kierunki rozwoju form przestrzennych osadnictwa wiejskiego w Polsce*, Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej. Architektura, 10.
- Cymerman R., Hopfer A., Koreleski K., Magiera-Braś G.**, 1988, *Zastosowanie metody krzywej wrażeń do oceny krajobrazu obszarów wiejskich*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczo-Technicznej w Olsztynie, 18, Olsztyn, s. 29–38.
- Czarnecki W.**, 2004, *Podstawy ruralistyki z elementami budownictwa wiejskiego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania, Białystok.
- Dąbrowska-Budziło K.**, 2002, *Wartości krajobrazu kulturowego w praktyce planistycznej*, [w:] J. Rybarkiewicz (red.), *IV FORUM Architektury krajobrazu, Krajobraz jako wizerunek tożsamości regionalnej*, Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Katowice, s. 129–132.
- Dobrowolska M.**, 1948, *Dynamika krajobrazu kulturalnego*, Przegląd Geograficzny, 21 (3–4), s. 151–205.
- Dobrowolska M.**, 1985, *Procesy osadnicze w dorzeczu Wisłoki i Białej Dunajcowej w tysiącleciu*, Prace Monograficzne WSP, 69, Kraków.
- Duriasz-Bułhak J., Połomski K., Potok A.** (red.), 2011, *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Dziegieć E.**, 1995, *Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich*, Turyzm, 5 (1), s. 5–56.
- Figlus T.**, 2012, *Wybrane aspekty zastosowania wielkoskalowych źródeł kartograficznych w badaniach morfogenetycznych wsi*, [w:] B. Konopska i in. (red.), *Dawne mapy jako źródła historyczne*, Biblioteka Polskiego Przeglądu Kartograficznego, 3, Polskie Towarzystwo Geograficzne. Oddział Kartograficzny, Warszawa, s. 91–103.
- Figlus T.**, 2013, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, rozprawa doktorska, maszynopis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Figlus T.**, 2016, *Typy morfogenetyczne wsi w środkowej Polsce*, Studia Geohistorica, 4, s. 90–112
- Golachowski S., Kostrubiec B., Zagożdżon A.**, 1974, *Metody badań geograficzno-osadniczych*, PWN, Warszawa.
- Górniewicz B.**, 1999, *Geneza, rozwój i programowanie układów osadniczych*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Hensel W., Leciejewicz L.**, 1962, *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośredniowiecznym w Polsce*, Archeologia Polski, 7 (2), s. 175–201.
- Hełpa-Liszkowska K.**, 2013, *Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego*, Studia Oeconomica Posnaniensia, 1 (6), s. 5–18.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J.**, 1991, *Zróżnicowanie urbanizacji wsi w strefie podmiejskiej Łodzi*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica, 13, s. 75–99.
- Kamiński Z.J.**, 2008, *Współczesne planowanie wsi w Polsce. Zagadnienia ruralisty*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Kietczewska-Zaleska M.**, 1956, *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, Prace Geograficzne, 5, PWN, Warszawa.
- Kietczewska-Zaleska M.**, 1965, *O typach osiedli wiejskich w Polsce i planie ich przebudowy*, Przegląd Geograficzny, 37 (3), s. 457–480.

- Koter M.**, 1994, *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*, Materiały konferencyjne, UMK, UŁ, Toruń–Łódź, s. 23–32.
- Kowalik-Bodzak D.**, 1964, *Wpływ podziału spadkowego, komasacji i parcelacji na zmianę układów przestrzennych wsi w powiecie puławskim od połowy XIX w.*, Dokumentacja Geograficzna, 4, s. 97–152.
- Kowicki M.**, 2005, *Wieś przyszłości – próba określenia jej kształtu planistyczno-przestrzennego i architektonicznego*, [w:] J. Wilkin (red.), *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, Wydawnictwo Fundusz Współpracy, Warszawa, s. 199–207.
- Kupidura A., Łuczewski M., Kupidura P.**, 2011, *Wartość krajobrazu. Rozwój przestrzeni obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kwiatkowska E.**, 1963, *Osadnictwo wiejskie Ziemi Dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Societatis Scientiarum Torunensis, sec. C, IV, 3, PWN, Toruń.
- Lienau C.**, 1970, *Entwurf eines terminologischen Rahmensystems für die geographische Erfassung der ländlichen Siedlung. Internationale Arbeitsgruppe für die Geographische Terminologie der Agrarlandschaft, Giessen 1967*, tłum. T. Lijewska, *Schemat terminologiczny dla geograficznego ujęcia osiedli wiejskich*, [w:] *Prace z terminologii i metodyki badań osadnictwa wiejskiego*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, 2, s. 40–81.
- Litwin U., Bacior S., Piech I.**, 2009, *Metodyka waloryzacji i oceny krajobrazu*, Geodezja, Kartografia i Fotogrametria, 71, s. 14–25.
- Małachowicz E.**, 1988, *Ochrona środowiska kulturowego*, t.1, PWN, Warszawa.
- Murzyn-Kupisz M.**, 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. Seria Specjalna, Monografie, 221, Kraków.
- Myga-Piątek U.**, 2007, *Kryteria i metody oceny krajobrazu kulturowego w procesie planowania przestrzennego na tle obowiązujących procedur prawnych*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 19, s. 101–111.
- Myga-Piątek U.**, 2015, *Pamięć krajobrazu – zapis dziejów w przestrzeni*, Studia Geohistorica, 3, s. 31–47.
- Niedźwiecka-Filipiak I.**, 2009, *Wyróżniki krajobrazu i architektury wsi Polski południowo-zachodniej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
- Paprzycka A.**, 2005, *Kryteria typologii i oceny krajobrazu kulturowego*, [w:] A. Szponar (red.), *Struktura przestrzenno-funkcjonalna krajobrazu*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 17, s. 78–83.
- Pawłowska K., Swarczewska M.**, 2002, *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Persowski F.**, 1964, *Uwagi o metodach i zakresie badań osadniczych*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 12 (2), s. 221–233.
- Pogodziński Z.**, 1970, *Planowanie przestrzenne i projektowanie osiedli wiejskich*, Skrypty Wyższej Szkoły Rolniczej we Wrocławiu, 69, Wyższa Szkoła Rolnicza, Wrocław.
- Prochownik A.**, 1965, *Przemiany struktury osadniczo-rolniczej wsi powiatu proszowickiego od połowy XIX wieku do 1960 r. (na wybranych pokładach)*, Dokumentacja Geograficzna, 6, s. 1–159.
- Rajewski Z.**, 1959, *O metodyce badań terenowych zespołów osadniczych*, Wiadomości Archeologiczne, 26 (3–4), s. 91–97.
- Raszeja E.**, 2007, *Interpretacja krajobrazu wiejskiego – między teorią a praktyką*, Czasopismo Techniczne. Architektura, 104 (5-A), s. 75–77.

- Rembowska K.**, 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Rzymowski A., Chowaniec M.**, 1972, *Ruralistyka: planowanie obszarów rolniczych i budownictwo wiejskie*, Arkady, Warszawa.
- Sałyga-Rzońca A., Burian M., Wilczyński R.**, 2010, *Waloryzacja zabytkowego zasobu wsi województwa opolskiego. Cele, metody, praktyka*, Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Opolu, Opole.
- Schama S.**, 1995, *Landscape and Memory*, A.A. Knopf, New York.
- Smith P.G.R., Theberge J.B.**, 1986, *A review of criteria for evaluating natural areas*, Environmental Management, 10 (6), s. 715-734.
- Szewczuk A., Kogut-Jaworska M., Ziolo M.**, 2011, *Rozwój lokalny i regionalny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Szmytkie R.**, 2014, *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego, 35, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Szulc H.**, 1963, *Osiedla podwrocławskie na początku XIX w.*, Monografie Śląskie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Szulc H.**, 1968, *Typy wsi Śląska Opolskiego na początku XIX w. i ich geneza*, Prace Geograficzne, 66, PWN, Warszawa.
- Szulc H.**, 1976, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 48 (4), s. 627–636.
- Szulc H.**, 1988, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geograficzne, 149, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, PWN, Wrocław-Warszawa.
- Szulc H.**, 1995, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, 163, Wydawnictwo Continuo, Wrocław.
- Szurowa B.**, 1995, *Przemiany osadnictwa wiejskiego na Kielecczyźnie w dobie przeduwłaszczeniowej. Zmiany układu przestrzennego wsi*, Muzeum Wsi Kieleckiej, Kielce.
- Szurowa B.**, 1998, *Zmiany układu przestrzennego wsi kieleckiej od XIII o połowy XX wieku*, Muzeum Wsi Kieleckiej, Kielce.
- Tkocz J.**, 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Prace Naukowe UŚ, 1734, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Tuan Y.-F.**, 1987, *Przestrzeń i miejsce*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Ustawa z dnia 23.07.2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568 z późn. zmianami).
- Wilczyński W.**, 2002, *Aksjologiczne aspekty nauki o krajobrazie*, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*. Studia teoretyczne i regionalne, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 47–55.
- Wiśniewska M.**, 2007, *Osadnictwo wiejskie*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmian podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2013, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich. Studium przypadku Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zaborski B.**, 1926, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Prace Komisji Etnograficznej PAU, t. 1, Kraków.

Zachariasz A., 2011, *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, [w:] S. Bernat (red.), *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 15, s. 31–326.

Zagożdżon A., 1971, *Morfologia osiedli woj. opolskiego*, [w:] S. Goluchowski (red.), *Struktury i procesy osadnicze*, PWN, Wrocław-Opole, s. 331–372.

Summary

The article presents selected aspects of identification and valorization of rural forms in Poland as a part of the local resources and differentiator of cultural landscape used in the planning and implementation of village renewal programs. The paper presents some theoretical observations and reflections as well as methodical issues relating to specified stages of the research procedure, which precedes practical action. The article shows the need for interdisciplinary research, taking into account achievements of numerous scientific disciplines. The author presented problems associated with the diagnosis concerning preservation degree of original features related to spatial layout in the context of historical and contemporary morphological changes. Other aspects regarding valorization of rural forms were discussed, taking into account various criteria such as antiquity, genetic homogeneity, preservation of original spatial layout, unique features, but also the criterion of spatial and functional order as well as aesthetic and emotional values. Furthermore, the paper includes recommendations for the necessity related to extending monuments' register in terms of valuable rural forms in Poland and taking actions in the field of protection and conservation.